

När motboken skulle avskaffas

1944 års nykterhetskommitté.

ÅKE ELMÉR

Artikeln handlar om hur det gick till i en statlig utredning på 1940-talet, vilka problem som behandlades och vilka resultat man kom fram till. Det gällde att utvärdera den rådande alkoholpolitiken och att föreslå nya regler. Artikeln bygger till stor del på personliga minnen från tiden som huvudsekreterare i 1944 års nykterhetskommitté från 1945 till 1953.

Bakgrunden

Först bör sägas att man på 1940-talet inte talade om »alkoholpolitik« utan om »nykterhetspolitik«. Ordet alkoholpolitik är inte känt av ordboken förrän 1961. Och diskussionen gällde enbart alkohol, inte narkotika.

Åke Elmér har varit docent i socialpolitik vid Lunds universitet och rektor vid Socialhögskolan i Lund.

Narkotikamissbruket var inte känt som socialt problem på den tiden.

Nykterhetskommitténs uppdrag gällde försäljningslagstiftningen. Alkoholistvården utreddes av en annan kommitté. Försäljningen reglerades genom det s.k. motbokssystemet eller Brattssystemet som det också kallades efter upphovsmannen. Systemet hade på sin tid föreslagits av 1911 års nykterhetskommitté och lagfäst 1917. Tanken

var då att systemet skulle vara en övergångsform till totalt förbud som det nog på den tiden fanns majoritet för bland svenska folket liksom i Finland, Norge och USA m.fl. länder. Förbudet fick dock inte majoritet vid folkomröstningen 1922, troligen därför att många tyckte att Brattssystemet var ett bättre alternativ.

När det sedan visade sig att förbudet inte kunde upprätthållas i förbudsländerna blev »risken« att det skulle införas i Sverige mindre och »behovet« av ett alternativ också mindre. Nykterhetsrörelsen, som tidigare hade arbetat hårt för förbud och motarbetat Brattssystemet, fortsatte med detta eftersom systemet ansågs legitimera ett icke obetydligt alkoholbruk. Det väcktes motioner i riksdagen om att utreda möjligheterna att avskaffa systemet och 1943 beslöts efter livliga diskussioner och voteringar att begära att regeringen skulle tillsätta en utredning. Det var då en samlingsregering av de tre borgerliga partierna och socialdemokraterna. Den beslöt i november 1944 att tillsätta utredningen, men denna började inte arbeta förrän ett gott stycke in på 1945.

Direktiven innebar att utredningen skulle bli mycket grundlig och omfattande undersökningar. Den förutsattes pågå i flera år framåt.

Systemets grunder

Motbokssystemet innebar i stort sett följande. För att få köpa spritdrycker eller vin måste man vara antagen som köpare i en viss systembutik och få en »motbok« där inköpen registrerades. Att det heter »systembolag« beror på att det på 1800-talet bildades bolag enligt det s.k. Göteborgssystemet, vil-

ket innebar att vinsten på spritförsäljningen inte skulle gå till någon enskild person utan till kommunen eller något annat allmänt intresse, senare huvudsakligen till staten. Så småningom blev det lagstadgat att endast systembolagen fick sälja brännvin, vilket då var den absolut dominerande alkoholdrycken. I varje kommun fick bara finnas ett bolag. På 1910-talet bildade läkaren Ivan Bratt det s.k. Stockholmssystemet, som fick monopol på försäljningen i Stockholm, med individuell kontroll av inköpen. Det var i princip detta som lagfästes 1917. Då fanns det 121 systembolag, efter 1938 fanns det 41, ett i varje län + i ett antal städer.

Spritdrycker och vin kallades med ett gemensamt namn »rusdrycker«. För dessa gällde »rusdrycksförsäljningsförordningen«. Försäljning över disk («utminutering») fick bara ske i systembutiker till den som fått motbok. Inköp av spritdrycker var individuellt ransonerade. Varje sökande granskades och kunde få en »tilldelning« som varierade mellan 1/2 liter i kvartalet och först 4 och sedan 3 liter i månaden. Åldersgränsen var formellt 21 år men den var i regel 25 eftersom det krävdes särskilda skäl för att få motbok tidigare. För att få full tilldelning krävdes att man hade en hygglig regelbunden inkomst och inga tecken på missbruk, s.k. »nykterhetsanmärkingar«. Systembolaget fick uppgifter från polis och socialvård om sådana. Ungdomar och kvinnor fick lägre ransoner, i regel högst en liter i kvartalet. Gifta kvinnor fick normalt ingen motbok alls. »Extra tilldelning« kunde man få för representation och familjefester. Vininköpen var normalt inte begränsade, men man måste ha motbok. Om inköpen var så stora att man misstänkte missbruk kunde de begränsas.

För servering på restauranger («utskänkning») gällde särskilda regler. Åldersgränsen var 18 år men kommunen kunde bestämma strängare regler. Spritdrycker fick bara serveras till »verklig måltid«. Mellan kl 12 och kl 15 fick serveras högst 7 1/2 centiliter och efter kl 15 högst 15 cl för män och 7 1/2 cl för kvinnor. Starköl fick inte serveras.

Ölförsäljningen kräver ett särskilt avsnitt. Ordet »öl« fanns inte i den dåvarande lagstiftningen. Det fanns en förordning om »maltdrycker«, vilka indelades i tre klasser: klass I, »svagdricka«, klass II, »pilsnerdricka« och klass III, »exportöl«. Svagdricka hade samma alkoholhalt som det nuvarande lättölet. För klass II, som fick ha högst 4 volymprocent alkohol, gällde »pilsnerdricksförsäljningsförordningen«. Klass III, som motsvarade starköl, var helt förbjudet. Det fick bara säljas på läkarrecept. Om man kände någon läkare som hade teorin att »exportöl« var nyttigt för hälsan, så kunde man få det på apoteket. (Apoteksstatistiken visade att hälsan krävde mera exportöl vid jul och påsk). Termerna lättöl och öl infördes i samband med att termen starköl infördes. (Jag var faktiskt med om att hitta på de nya benämningarna.)

Kommitténs sammansättning

Alkoholpolitiken låg på den tiden under Finansdepartementet och i Riksdagen under Bevillningsutskottet, som behandlade skattefrågorna. Det fanns ett centralt ämbetsverk, Kontrollstyrelsen, som bl.a. kontrollerade systembolagen och utfärdade tillämpningsbestämmelser till lagstiftningen.

Finansminister 1944 var Ernst Wigforss och statssekreterare Dag Hammarskjöld.

Kommitténs sammansättning och direktiv sköttes i huvudsak av dåvarande byråchefen (senare regeringsrådet) Henrik Klacken- berg, Kommittén skulle vara parlamentarisk men också ha inslag av specialister. För att markera den »vetenskapliga« inriktningen av undersökningarna blev medicinprofessorn Sven Ingvar från Lund den förste ordföranden. När han ett par år senare avled efterträdde han av dåvarande konsultativa statsrådet (senare landshövdingen) Gunnar Danielson som var jurist. Samlingsregeringen hade då ersatts av en socialdemokratisk.

Av kommitténs 13 ledamöter var 10 riksdagsledamöter, Tre var socialdemokrater, varav en var systembolagsordförande. Tre var folkpartister, varibland direktören för Stockholmssystemet John Bergvall och ordföranden i Sveriges Nykterhetsvänners Landsförbund Erik Englund. Två var högermän (= numera m.), en var bondeförbundare (= c) och en kommunist (= v). Bondeförbundet representerades också av en representant för kvinnoförbundet som inte tillhörde riksdagen. Utanför riksdagen var dessutom ordföranden samt läroverksrektorn Jalmar Furu- skog som var en känd ideolog inom nykterhetsrörelsen. Bergvall avgick när han blev finansborgarråd i Stockholm och ersattes då av en systembolagsdirektör som inte var riksdagsman. Två riksdagsledamöter var kvinnor, en socialdemokrat och en kommunist. Tre av de 13 ledamöterna var alltså kvinnor.

Ett problem vid tillsättningen var att undvika att det blev en majoritet av nykterister. Nykterhetsrörelsen var vid den tiden överrepresenterad i riksdagen och partierna (utom högern) sände gärna nykterister när det gällde alkoholfrågor. Det blev emellertid »bara« 6 av de 13 som var nykterister.

Arbetsförhållanden som kommittésekreterare

Jag tjänstgjorde som sekreterare i nykterhetskommittén från den 1 juli 1945 till den 30 juni 1947 på heltid och därefter till våren 1953 på halvtid sedan jag blivit biträdande lärare vid Lunds universitet, vilket också närmast var en halvtidstjänst. När jag blev tillfrågad om jag ville åta mig uppdraget, var jag verkställande direktör i Svenska Föreningen Norden, vilket onekligen var något helt annat. Att jag kom på tal berodde väl främst på att jag var gammal bekant till organisatören Klackenborg men sakligt på att jag hade skrivit boken *Svensk socialpolitik* och några artiklar om alkoholpolitik. Huvudsekreteraren skulle också vara kanslichef för en hel del medarbetare. Jag ansågs ha meriter genom direktörskapet. Att det inte blev en jurist eller politiker hängde väl också samman med att man ville poängtera att utredningen skulle innefatta »vetenskapliga» undersökningar.

När jag började mitt arbete var det med en högtidlig känsla. Finansdepartementet hade fått nya lokaler och de gamla blev kommittélokaler. Jag fick finansministerns gamla arbetsrum och satt vid Ernst Wigforss gamla skrivbord. Lokalerna var i Oxenstiernska palatset, det som Axel Oxenstierna lät bygga på 1600-talet som granne till Kungliga slottet. Från mitt ena fönster såg jag ut mot slottets yttre borggård, från det andra mot Storkyrkan. När det var högtidliga processioner, t.ex. vid nuvarande kungens dop, stod Sven Jerring från radion vid mitt fönster och berättade för svenska folket vad vi såg.

Mitt arbete bestod i första hand att ord-

na sammanträden och skriva en massa promemorior. Första tiden gällde det framför allt undersökningarnas uppläggning och kostnader. Vi fick gå till Riksdagen och begära anslag till undersökningarna. Det var förstås Regeringen som begärde, men jag minns att jag fick sitta i kammaren och sufflera statsrådet under diskussionen.

En uppgift var att skaffa fram upplysningar och synpunkter från olika typer av sakkunniga. Några sådana anmälde sig självmant. Särskilt Svenska Bryggareföreningen var angelägen att hjälpa oss med synpunkter.

Vi samlade också in uppgifter från utlandet. Detta gick i stort sett genom Utrikesdepartementet eller genom att ta del av tryckta redogörelser och statistik. När det gällde de nordiska grannländerna, där motsvarande utredningar arbetade samtidigt, hade vi också konferenser, både i Danmark, Finland, Norge och Sverige. Där hade jag viss nytta av mina erfarenheter från Föreningen Norden.

Mot slutet gällde det förstås att formulera förslag till slutsatser och ny lagstiftning. Dessa förslag ältades i vissa fall fram och tillbaka mellan sekretariatet och ordföranden och andra ledamöter. När det gällde lagtexter hade vi hjälp med formuleringarna av kammarrättsassessorn K. V. Ström (senare byåchef i Bankinspektionen). Både han och undersökningsledaren Gunnar Nelker hade tjänster som biträdande sekreterare.

Arbete inom det statliga kommittéväsendet ansågs på den tiden kräva sträng sekretess. Men särskilt mot slutet var det åtskilliga journalister som försökte få ut nyheter. En journalist från Expressen ringde åtskilliga gånger klockan sju på morgonen men lyckades inte få mig att försäga mig. Det hände också att någon försökte få vår konto-

rist att skvallra men det gick inte heller. Men det kom naturligtvis ut ett och annat vid privata samtal och åtskilliga gånger publicerades mer eller mindre berättigade förmodanden om vad kommittén skulle föreslå.

När kommitténs slutbetänkande skulle avges (i januari 1953) råkade jag emellertid ofrivilligt ut för en läcka som väckte stor uppmärksamhet. En månadstidning hade bett att få uppgifter till sitt januarinumner som skulle komma ut ett par veckor efter den dag då betänkandet skulle avges. Man lovade att inte publicera uppgifterna förrän betänkandet kommit. Jag tyckte därför att det inte var någon risk att lämna ut dem. Sen blev det krångel på tryckeriet och vi insåg redan i december att vi inte skulle bli klara i beräknad tid och meddelade tidskriften detta. Men tidskriften annonserade i alla fall att den skulle ha fullständiga uppgifter i januarinumret. Kommittén beslöt då att överlämna betänkandet som det var, trots att en stor del av det bara fanns i korrektur.

Detta väckte stor uppståndelse. »En exempellös indiskretion« skrev Svenska Dagbladet. »Tilltaget kräver bestraffning« skrev Skånska Dagbladet. Etc. etc. I våra dagar skulle nog inte »affären« väckt så stort intresse. En liten detalj kan tilläggas. Jag hade lovat Malmö arbetarekommun att redogöra för kommittéförslaget när det blev offentligt och kommunen råkade ha möte dagen efter. Men det blev snöstorm, så flygplanet från Stockholm kunde inte landa närmare än i Hamburg. »Nykterhetskommitténs sekreterare i blåsväder« var en av rubrikerna på tidningarnas förstasidor.

Kommitténs undersökningar

Kommitténs undersökningar skulle i första hand gälla alkoholvanor och alkoholskador vid 1940-talets mitt. Vi tog därför kontakt med ledningen för 1945 års folkräkning som enligt tidigare beslut skulle innehålla uppgifter utöver de vanliga. Det blev möjligt att få uppgifter om familj, inkomst, yrke, utbildning, bostadsort, ålder m.m. för ett urval som omfattade 2 procent av alla vuxna män, ca 40 000 personer. För dessa kunde man sedan få in uppgifter från systembolagen, nykterhetsnämnderna, socialregistren och det centrala straffregistret. Att det bara gällde män motiverades av att det var praktiskt taget bara män som hade motbok och dessutom var ju alkoholkonsumtionen på den tiden mycket obetydlig bland kvinnorna.

Det ansågs viktigt att få uppgifter även om ungdomarnas vanor men de flesta under 25 år hade ju inte motbok och därför gjordes också en intervjuundersökning som omfattade en procent av alla ungdomar i åldern 17–26 år, även kvinnor, ca 10 000 personer. Kommittén organiserade och utbildade en egen intervjuorganisation i samarbete med länsnykterhetsnämnderna och lokalt intresserade krafter. Här blev det givetvis ett visst bortfall och något sämre representativitet än i den stora undersökningen som hade en perfekt sådan.

Den stora undersökningsapparaten blev naturligtvis mycket tidskrävande och krävde stor personal. På den tiden måste bearbetningen ske manuellt. Även om själva räknearbetet gjordes i hålkortsmaskiner så måste kodningen göra manuellt. Vi hade tidvis flera tiotal anställda med statistika-

bete och anlidade naturligtvis också professionella statistiker för hjälp med bedömningarna. Därtill kom ju de många intervjuarna i ungdomsundersökningen. Vi hörde en stor lägenhet vid Sturegatan i flera år för arbetet. Maskiner fick vi använda på Socialstyrelsen.

Ledare för undersökningarna var aktuarien i Socialstyrelsen Gunnar Nelker som var heltidsanställd i flera år (senare försäkringsdirektör). Han skrev en redogörelse på mer än 300 sidor om denna och några mindre undersökningar vilken publicerades som kommitténs första betänkande (SOU 1951:43). Han skrev också en populär sammanfattning (Nelker 1952).

Resultatet av undersökningarna blev en inventering av de svenska männens och ungdomarnas alkoholvanor och av missbrukets omfattning. Urvalet kunde räknas upp till totalbefolkningen. Siffran 200 000 identifierade missbrukare, dvs. män som haft »nykterhetsanmärkning» under de senaste tio åren, gav en ny dimension av problemet. Det blev nästan var tionde man i de yrkesverksamma åldrarna.

Man fick också en totalbild av hur olika sociala problem samvarierade med alkohol-

vanornas omfattning. Även om samvariation inte nödvändigtvis är detsamma som orsakssammanhang gav dock siffrorna en tankeställare. För ungdomarna fick man samvariation mellan hemförhållanden och social miljö å ena sidan och tidig alkoholkonsumtion och »misskötsamhet» å den andra.

Ett exempel på de resultat som undersökningen gav visas i nedanstående tabell över de vuxna männens fördelning på alkoholvanegrupper:

En mycket diskuterad fråga vid den tiden var betydelsen av ölets alkoholhalt. Det gällde att fastställa en gräns som kunde möjliggöra en praktiskt taget fri försäljning eller åtminstone en tillståndsbunden försäljning utan nämnvärt krångel. Kommittén uppdrog åt docenten (senare professor) Leonard Goldberg vid Karolinska institutet att göra en fysiologisk undersökning av verkningarna av öl med olika alkoholhalt.

Undersökningen ansågs så skickligt gjord att den väckte internationell uppmärksamhet. Resultatet visade att ölet inte borde vara starkare än det nuvarande lättölet för att få säljas helt fritt och att det dåvarande pilsnerdrickat (klass II) var för starkt för att säljas utan tillstånd och kontroll. »Folkölet«

Vanegrupp	Vuxna män %	Därav i % av familjeföreståndare inom varje grupp som haft ingripande av barnavårdsnämnd
Nykterhetsanmärkning upprepade gånger de senaste 10 åren	2	12
Enstaka nykterhetsanmärkning under samma tid	7	4
Regelbundna konsumenter utan anmärkning	66	1,2
Nästan absolutister	14	0,7
Absolutister	10	0,15
Kroniskt sjuka, anstaltsvårdade etc	<u>2</u>	—
	100	

har fortfarande den högsta alkoholhalt som Goldberg rekommenderande. Undersökningen är publicerad i kommitténs andra betänkande (SOU 1951:44).

Det gjordes också åtskilliga andra mindre undersökningar. Det fanns då inte så goda opinionsforskningsinstitut som nu. Det enda var Svenska Gallupinstitutet som dock inte lyckades prestera något riktigt trovärdigt resultat.

Inom sekretariatet gjorde vi (mest jag) ganska ingående undersökningar av förhållandena på området inom åtskilliga länder. Det gällde lagstiftning, konsumtionens karaktär och variationer och vad man kunde få fram om alkoholskador av olika slag. Jämförelser mellan Sverige och andra länder spelade stor roll för kommitténs bedömning av Brattssystemets verkningar. Undersökningarna är publicerade i kommitténs fjärde betänkande (SOU 1952:52), där det också finns en analys av tänkbara orsaksfaktorer till utvecklingen i olika länder av ledamoten Erik Englund och beräkningar av pris- och inkomstelasticiteter av statistikerna Sten Malmquist och Rolf Frankenberg.

Englund gör en ambitiös uppräknings av orsaksfaktorer från 1800-talets mitt till 1900-talets. Han pekar på industrialisering och urbanisering som delvis motverkande faktorer. I tätorterna är både möjligheterna och de personliga motiven till alkoholförtäring större än på landsbygden. Men samtidigt kräver industriarbete mera nykterhet i arbetet än vad jordbruket gör.

Även olika livsåskådningar har betydelse. Islam, kalvinism och katolicism är t.ex. tre olika förutsättningar för alkoholförtäring. I Sverige och flera andra länder har också en icke religiös nykterhetsrörelse haft betydelse.

I de katolska – och vinodlande – länderna finns ingen motsvarighet till detta.

Sedan tillkommer naturligtvis också lagstiftning som begränsar tillgängligheten och beskattning som höjer priset. Priselasticiteten spelar stor roll i resonemanget, särskilt den tämligen självklart lägre elasticiteten i samband med ransonering som i Sverige¹.

Beslutet och dess motivering

När nykterhetskommittén tillsattes var det en allmän uppfattning att Wigforss hade sett till att det blev majoritet för att avskaffa motboken. Men så var det inte. Det var bara de två representanterna för nykterhetsrörelsen som var bestämt för detta. De två som representerade systembolagen ville ha den kvar. Men de övriga hade faktiskt inte tagit bestämd ståndpunkt. Sekretariatet noterade både protokollförda och andra uttalanden och kunde konstatera detta. (Nelker 1966 och 1984). Vi gjorde en tabell över hur ledamöterna ändrade åsikt (Nelker 1984), se nästa sida.

Ändringen i åsikter från 1944 till 1948 berodde dels på den nye ordföranden, statsrådet Danielson, som just hade skrivit en bok om »Krängel-Sverige«, dels på att resul-

1. Erik Englund (1889–1966) var en originell person. Han blev vid unga år fil. dr i astronomisk statistik och jur.kand. Hans enda tjänst var som aktuarie i Kontrollstyrelsen, men han hade framträdande befattningar i olika organisationer, särskilt inom nykterhetsrörelsen. Han hade också många statliga och kommunala uppdrag, bl.a. som riksdagsman för folkpartiet. Hans lärdom och envishet gjorde honom till en intressant diskussionspartner.

	Bestämt för bibehållande	Närmast för	Obestämda	Närmast mot	Bestämt för avskaffande
1944:	2	2	4	3	2
1948:	2	-	2	6	3
1952:	1	-	-	-	10

tatet av de stora undersökningarna hade presenterats och diskuterats vid ett tvådagars sammanträde på Hotell Siljansborg i Rättvik. I fortsättningen blev det långvariga diskussioner som resulterade i ett nästan enhälligt beslut om att föreslå motbokens avskaffande. (En anhängare av och en motståndare till motboken hade avlidit utan ersättare.) Det blev bara en reservation i huvudfrågan (av systembolagsdirektören) men några i vissa detaljfrågor.

Hur motiverades då förslaget att avskaffa motbokssystemet? Naturligtvis först och främst med att undersökningarna visade att förhållandena inte var tillfredsställande trots att systemet tillämpats under så många år. Statistiken över konsumtion och missbruk såg visserligen bättre ut 1950 än före systemets införande. Men detta gällde också flertalet andra länder som hade en någorlunda tillförlitlig statistik på området. Och i flera fall såg siffrorna betydligt bättre ut än i Sverige. Särskilt gällde detta Danmark, Holland och Storbritannien. Gemensamt för dessa länder var att de hade höjt spritskatterna mer än Sverige, mest Danmark som höjde brännvinspriset till ungefär det tiodubbla under första världskriget och fick en motsvarande sänkning av konsumtionen vilken i stort sett hade bestått till 1940-talet. Detta hade också åtföljts av en motsvarande sänkning av alkoholrelaterade sjukdomar och alkoholrelaterad kriminalitet.

Visserligen var (och är) ju de nämnda län-

derna mera »ölländer« än »brännvinsländer« men ölkonsumtionen hade inte ökat nämnvärt. I Sverige användes inte öl som rusdryck annat än av s.k. »pilsnergubbar«, dvs. alkoholberoende män som inte hade motbok eller hade fått den indragen. Att ungdomar som inte hade motbok skulle dricka öl för att bli påverkade var nästan otänkbart. Vin-konsumtionen hade börjat öka efter krigsslutet men var fortfarande obetydlig. Diskussionen gällde alltså brännvinet. Det »danska systemet« ställdes mot Brattssystemet.

Man skulle ha trott att kommittén då skulle föreslå höjd spritskatt i stället för motboken men så blev det inte. Spritskatten hade av statsfinansiella skäl höjts något omkring 1950 och de mest rabiata motboksmotståndarna, som var nykterhetsrörelsens representant Englund och ordföranden Danielson, lyckades intala de andra ledamöterna att ett förslag till skattehöjning skulle äventyra utgången i riksdagen. Man hävdade att systemet i sig var konsumtionshöjande eftersom det medförde en viss ransone-ringseffekt, dvs. man tog ut ransonen även om man inte kände behov av den, och att detta kom även missbrukarna till del genom överlåtelser.

Det var min uppgift att göra förslag till formulering av motiveringarna. Jag försökte flera versioner som gick ut på att motbokssystemet inte hade varit konsumtionsökande i och för sig. Men det hade inte varit tillräckligt effektivt för att minska konsumtionen

lika mycket som i vissa andra länder. Utgifterna för systembolagsbyråkratin, som var åtskilliga millioner, skulle göra bättre nytta i form av bättre nykterhetsvård, bidrag till upplysning och ungdomsverksamhet m.m. Det senare fick jag med men inte det förra.

Prisets betydelse för efterfrågan på spritdrycker påpekades i ett särskilt yttrande av regeringsrådet Klackenborg som hade varit förordnad som expert i kommittén under hela verksamhetstiden. Han framhöll särskilt vikten av konsumtionssänkande åtgärder under den första tiden efter ransonerings avskaffande.

Det kan tilläggas att argumentet att smuggling och hembränning skulle öka om priserna höjdes förekom ganska lite i diskussionen. Smugglingen hade helt upphört under kriget efter att ha varit ganska stor under 1930-talet, särskilt från Estland som hade byggt upp en stor produktion under förbudstiden i Finland. Efter kriget var den inte särskilt lönande, eftersom grannländerna hade högre priser än Sverige. Dessutom fanns på den tiden ingen turistimport att tala om. (Charterresor var då inte uppfunna.) Den illegala konsumtionen bestod huvudsakligen av överlåten motbokssprit.

Kommittéförslaget innebar inte någon större besparing för staten. Större delen av det som sparades genom att motbokssystemet avskaffades föreslogs gå till förbättrad nykterhetsvård, bl.a. statsbidrag till nykterhetsnämnderna, och till forskning och upplysning. Forskning och upplysning behandlades i ett särskilt betänkande (SOU 1952:12) som jag fick skriva tämligen fritt med ledning av diskussionerna i en särskild grupp av kommittéledamöter och sakkunniga.

Vad blev resultatet?

Kommitténs slutbetänkande fick stor uppmärksamhet i pressen. De ledande inom systembolagen och Kontrollstyrelsen kritiserade kommitténs argumentering. Jag och andra skrev åtskilliga artiklar för att förklara och försvara den. Remissyttrandena var övervägande positiva. Finansministern, Per Edvin Sköld, menade i propositionen till 1954 års riksdag att kommittén överdrivit systemets skadliga inverkan (ungefär som i mitt förslag till yttrande!). Flera av de restriktioner som kommittén föreslagit för att mildra övergången ströks. Dessa gällde t.ex. att registrera alla inköp på kundernas (nyinförda) personnummer för att möjliggöra avstängning av missbrukare och att skärpa reglerna för servering på restaurangerna (dock lika för män och kvinnor). Bland detaljregler som genomfördes kan nämnas att de 41 systembolagen slogs ihop till ett riksbolag, att starköl fick säljas och att mattvånget på restaurangerna avskaffades. Motboken avskaffades från den 1 oktober 1955.

Beslutet att avskaffa motbokssystemet kompletterades av riksdagen efter förslag av regeringen med anslag till kommunerna för en reklamkampanj för »ansvar och nykterhet«, till organisationer, särskilt ungdomsorganisationer, för upplysning om alkoholens skadeverkningar och till kommuner och organisationer för ungdomsverksamhet i allmänhet.

Hur gick det sedan? Slutkommentar.

När motboken avskaffades ökade spritinköpen omedelbart ganska kraftigt trots all

propaganda för »ansvar och nykterhet«. Om man jämför 1956, som var det första helt motboksfria året, med 1954, som var det sista hela året med ransonering, så får man bl.a. följande siffror (Rapport 98, tab. 4 och 48, *Nyktrare nu?* 1964, sid 44):

spritsförsäljning:	+ 25 %
vinförsäljning:	ingen ändring (dock minskning av alkoholstarka viner som till stor del köpts som tillägg till spritdrycksransonen)
fyllerifall:	+ 100 %
tvångsintagning för alkoholmissbruk:	+ 17 %
dödlighet i skrumplever:	+ 25 %.

Detta var större ökningar än väntat. Riksdagen beslöt därför i två omgångar att höja skattesatserna och efter några år var man tillbaka till tidigare förhållanden.

Slutsatsen skulle således bli att det inte blev någon skillnad på längre sikt när motbokstvånget för spritdrycksförsäljning avskaffades. Vinförsäljningen ökade stadigt, men den hade ju inte varit ransonerad utan ökningen var ett led i en utveckling som hade andra orsaker. Ölförsäljningen ökade naturligtvis när starkölet tillkom.

På en punkt blev det dock en försämring. Alkoholisterna kunde lättare köpa stora mängder starksprit när ransoneringen hade upphört. Detta blev en påfrestning både på den sociala nykterhetsvården och på sjukvården. Omkring 1980 skrev ett ganska stort antal läkare ett upprop i tidningarna om att införa ett »motkort« som enkelt skulle hindra stora och täta inköp. Men med nuvarande möjligheter att köpa sprit vid sidan av det reguljära försäljningssystemet skulle sådana regler bli verkningslösa.

Man får nog konstatera att motboksrans-

soneringen hade spelat ut sin roll. Den skulle ha avskaffats förr eller senare oberoende av alla utredningar. Dessa har dock gjort nytta genom att öka kunskaperna och förhoppningsvis också möjligheterna att förebygga och bota eller lindra det lidande som alkoholen och numera också narkotikan för med sig.

Litteratur

Det har givetvis skrivits åtskilligt om nykterhetskommitténs utredning och om de faktiska förhållandena i sammanhanget. I det följande har jag samlat ett antal skrifter som kan vara intressanta. Självfallet är kommitténs sju betänkanden och propositionen 1954 den viktigaste källan. Sekretariatet gjorde ett par populariserade sammandrag (Nelker, 1952; Elmér, 1953). Industriens utredningsinstitut gav ut en utredning om dryckeskonsumtionen några år senare som har stort intresse (Sundström-Ekström, 1962). En liknande utredning genomfördes av Sveriges Nykterhetsvänners landsförbund (*Nyktrare nu?*, 1964).

En populärt hållen men omsorgsfullt motiverad framställning är DN-journalisten Svante Nycanders bok *Svenskarna och spriten* (Nycander, 1967). Den bygger delvis på en licentiatavhandling i statsvetenskap. Det är tidstypiskt att första upplagan har under rubriken »Svensk nykterhetspolitik i kritisk belysning« medan den andra har underrubriken »Alkoholpolitik 1855-1955« (Nycander 1996). 1973 utkom en liknande bok av rektorn för IOGT-NTOs folkhögskola Arne Svensson med den enkla titeln *Svensk alkoholpolitik* (Svensson 1973). Denna, liksom Nycanders andra upplaga, har också kunnat

bygga på utredningar och förslag av den 1965 tillsatta Alkoholpolitiska utredningen (APU) som ledde till riksdagsbeslut 1977.

En utförlig behandling av Brattssystemets förhistoria, utveckling och funktioner ges i samlingsvolymen *Den svenska supen* under redaktion av professor Kjetil Bruun och docent Per Frånberg (Bruun m.fl., 1983). Man får här en levande bild av hur Brattssystemet fungerade och hur det uppfattades av allmänheten. Kapitlet om 1944 års nykterhetskommitté (av Leif Lenke) är tämligen kortfattat men ger mera av vad systemet faktiskt

betydde för att minska det grova alkoholmissbruket än vad som är vanligt. Boken har en mycket utförlig litteratur- och källförteckning.

En både historisk och aktuell statistik om konsumtion och skador av alkohol och andra beroendeframkallande medel (narkotika, psykofarmaka, sniffning, doping) ges i den *Rapport* som getts ut årligen sedan 1986 av Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning (numera gemensamt med Folkhälsoinstitutet). Historiken går i vissa fall tillbaka ända till 1861.

Summary

The abolition of the Swedish liquor rationing system The 1944 Royal Commission on Alcohol Policy

Between 1917 and 1955 Sweden had a unique system to reduce alcohol consumption. As today, wine and spirits could be bought only in state alcohol shops, but only if one had obtained a permit in the form of a special "motbok", a ration book in which purchases of wine and spirits were recorded. By and large, this ration book was issued only to men aged over 25 who were known not to abuse alcohol; only in exceptional cases was it issued to women or younger men. Spirits were individually rationed according to the supposed ability of the recipient to handle alcohol conscientiously; the ration was between half a litre per quarter and four litres a month.

The article is about the commission of enquiry set up by the government in 1944 to assess the prevailing system, since there was a powerful wave of opinion calling for its abolition. The Royal Commission consisted mainly of parliamentarians. The aut-

hor was the main secretary and administrative director, and the account is largely based on his personal recollections.

Much of the work consisted of statistical investigations in collaboration with the census of 1945, which required enlisting the help of experts and clerical staff. Detailed data were compiled on consumption habits and various harmful consequences of alcohol consumption. The conclusion was that the system, which costed so much to administrate, had not reduced consumption or injury any more than the level achieved in other countries by increased taxation. The commission proposed that the rationing system should be ended and that the money it costed should be spent on research and information about the effects of alcohol, on support to youth activities, and on more effective measures to help alcoholics and people on the verge of alcoholism.

The major part of the proposal was implemented by parliament in 1954, and rationing ceased in 1955. Sales of spirits increased rapidly then, but after heavy tax rises it returned to the earlier level after a

couple of years. The most seriously advanced abusers bought more alcohol, however, which led to greater strain on the health service and on the social services for many years to come.

Litteratur

1944 års nykterhetskommittés betänkanden

- I Statistiska undersökningar kring alkoholfrågan (SOU 1951:43)
 - II Verkan på den mänskliga organismen av malt-drycker med olika alkoholhalt (SOU 1951:44)
 - III Undervisning, folkupplysning och forskning på alkoholfrågans område (SOU 1952:12)
 - IV Nykterhetsförhållanden i vissa främmande länder m.m (SOU 1952:52)
 - V Principbetänkande (SOU 1952:53)
 - VI Rusdrycksförsäljning och nykterhetsvård (SOU 1952: 54)
 - VII Tillverkning och försäljning av maltdrycker (SOU 1952:55).
- Anm. De fyra sista betänkandena publicerades i början av år 1953.

Kungl. Maj:ts proposition nr 151/1954 angående riktlinjerna för den framtida nykterhetspolitiken m.m.

Alkohol- och narkotikautvecklingen i Sverige. Rapport 98. (1998). Stockholm: Folkhälsoinstitutet. Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplysning.

Bruun, K. m.fl. (1985) *Den svenska supen*. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati. Stock-

holm: Prisma.

Elmér, Å. (1953) *"I stället för motboken"*. Stockholm: Eklunds.

Nelker, G. (1952) *Siffror om nykterhet och onykterhet*. Stockholm: Eklunds.

Nelker, G. (1966) *Nykterhetskommittén och motboken*. Alkoholfrågan häfte 7, årg. 60. Stockholm.

Nelker, G. (1984) *1944 års nykterhetskommitté*. Alkohol och narkotika häfte 5, årg. 78. Stockholm.

Nycander, S. (1967) *Svenskarna och spriten*. Svensk nykterhetspolitik i kritisk belysning. Verdandi Debatt nr XXXII. Stockholm: Prisma.

Nycander, S. (1996) *Svenskarna och spriten*, 2 uppl. Alkoholpolitik 1855-1995. Mölnlycke: Sober.

Nyktrare nu? (1964), Alkoholfrågans nya läge efter motboken - en studie genomförd av Sveriges Nykterhetsvänners Landsförbund. Stockholm: Eklunds.

Sundström, Å.-Ekström, J. (1962) *Dryckeskonsumtionen i Sverige*. Stockholm: Industriens Utredningsinstitut.

Svensson, A. (1973) *Svensk alkoholpolitik*. Mölnlycke: Sober.